

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR GERMANŞÜNASLIQDA MƏTN DİLÇİLİYİ PROBLEMİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mircəmil Mircəfər oğlu Seyid-Rzayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qönçə Vasif qızı Əbdulrəhimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Elmlər Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin reallaşmasının xüsusi sahəsi olan mətn insanın dil praktikasında mühüm yer tutur. Məhz buna görə mətnin lingvistik səciyyəsinin müxtəlif mövqe və fərqli aspektlərdən öyrənilməsi və təsviri qədim dövrlərdən bəri tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Lakin mətnlə bağlı bəzi məsələlər, xüsusən onun diskursiv səciyyəsi, təəssüf ki, hələ də yetərinə araşdırılmamışdır.

Bu işdə toplanmış nəzəri biliklər əsasında mətnin diskursiv ölçülərini öyrənməyə cəhd edilmişdir. Bundan başqa, tədqiqat işində mətnin təşkilində onun strukturu, əlaqəliliyi, bütövlüyü, koherentliyi, koheziası, müəllif intensiyası kimi aspektlərə də diqqət yetirilmişdir. Dilin hərəkətləndirici qüvvəsi kimi mətnin təşkilində dil sisteminin müxtəlif vahidləri iştirak edir və vahid bütövün tərkibində onların qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mətnin əlaqəliliyinin təşkilində hər bir səviyyənin – leksik, sintaktik səviyyələrin vahidlərinin xüsusiyyətlərinin təsvirindən keçir. Buna görə mətnin əlaqəliliyinin araşdırılması mətnyaradıcılığı mexanizminin və struktur-semantik təşkilinin idrakı planında xüsusi elmi maraq kəsb edir. İşin **aktuallığı** mətnin yaranma modeli kimi onun əsas kateqoriyalarının formalaşması və təhlilinə kompleks, struktur-semantik və funksional-semantik yanaşmalar aspektində qavranılmasında dilin konstitutent mexanizminin rolunun öyrənilməsinin əhəmiyyəti ilə şərtlənmişdir.

Tədqiqat işi rus, xarici və Azərbaycan dilçilərinin mətn dilçiliyinə dair tədqiqatlarının nəticələrinin sistemləşdirilməsi əsasında formalaşmış nəzəri bazaya əsaslanır (M.A.K.Hallidey; V.Dressler; R.A. de Boqrand; İ.R.Qalperin; O.İ.Moskalskaya; K.M.Abdullayev; A.Y.Məmmədov və b.-ləri)¹.

¹ Вах: Халлидей, М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // – Москва: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике Лингвистика текста, – 1978. Вып. VIII, – с. 133-143; Dressler, W. Einführung in die Textlinguistik / W. Dressler. –Tübingen: Niemeyer, – 1973. – 136 S.; Beaugrande, R. Introduction to text linguistics / R. de Beaugrande, W. Dressler. – New York: – 1982. – 308 p.; Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, – 2007. – 144 с.; Москальская, О.И. Грамматика текста /

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dilin ayrı-ayrı kommunikatıv-konstruktıv vahıdlərını vahıd sıntaktık bütövə çevırən sıntaktık (formal, qrammatık) və semantık vasıtələrının fəalıyyət göstərdıyı sıstem-struktur bütövü təmsıl edən müxtəlif janrlara aid alman dilindəki mətnlərdır.

Tədqiqatın predmetını mətnlərdə əlaqəlilik və bütövlük kateqoriyalarının reallaşması prosesində iştirak edən sıntaktık (qrammatık) və semantık vasıtələr təşkil edir. Həmçinin insanın dərkətmə fəalıyyəti və ünsiyyətdə biliklərin verballaşması ilə bağı linqvistik və ekstralingvistik amillərlə şərtlənmiş mətnin məzmun baxımından təşkilinin araşdırılmasından alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi də tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas vəzifəsi mətn nəzəriyyəsinin konseptual əsasını öyrənmək, yarıməsrlilik dövrdə onun inkişaf yollarını araşdırmaq və bu biliklər paradıqminin ötən əsrin nəzəri dilçiliyini xarakterizə edən yeniliklərinə töhfəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müasir linqvistik fikrin sonrakı inkişafına ciddi təsir göstərmiş qayda və prinsiplərin müəyyən edilməsi də tədqiqatın məqsədinə daxildir. Tədqiqat işinin bu məqsədi qarşıya konkret vəzifələr qoyur və bu işdə onların həlli vacibdir:

- tədqiqatın mövzusu ilə bağı nəzəri məsələləri öyrənmək;
- alman dilində mətnlərin bağılılığı və bütövlüyünü təmin edən dil vasıtələrının fəalıyyət qanunauyğunluqlarını aşkar etmək;
- mətnin alt qatında əsas semantık münasibətlərin xarakterini müəyyən etmək;
- öyrənilən mətnlərin praqmatik istiqamətliliyini təsvir və şərh etmək;

O.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, –1981. – 183 с.; Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sıntaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 284 s.; Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sıntaktık bütövlər: dərs vəsaiti K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev: [və b.]. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 606 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çayıoğlu, – 2010. – 91 s.; Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, – 2013. – 78 s.

– tədqiq olunan mətnlərdə koheziv və koherentiv xüsusiyyətlərin qarşılıqlı bağlılığını izləmək;

– dilin dinamik təbiətinə dair təsəvvürlərdən çıxış edərək mətnin əlaqəliliyini təmin edən qanunauyğunluqları sistemləşdirmək.

Tədqiqat metodları. İşdə formalaşmış məsələlərin həlli üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur: struktur təhlil, komponentlər üzrə təhlil, dil materialının ossilloqrafik təhlili və dil materialının kəmiyyət üzrə işlənilməsi.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– mətn alt (məzmun-məna) və üst (formal-dil) strukturların qarşılıqlı bağlılığı ilə şərtlənmiş mürəkkəb kommunikativ-praqmatik törəməni təmsil edir və onun qavranılması və şərh, bir qayda olaraq, ekstralinqvistik kontekstlə əlaqəlidir;

– mətnin əlaqəlilik və bütövlük kateqoriyalarını dili kommunikativ-ışarəvi törəmə kimi nəzərdən keçirən kommunikativ yanaşma mövqeyindən öyrənilməsi məqsədəuyğundur, çünki hərəkətvari yanaşma dili fəaliyyətdə öyrənməyə imkan verir;

– mətnin tədqiqinə integrativ yanaşmanın tətbiqi onu sintaktik-semantik bütövə çevirən əlaqəlilik kateqoriyasının reallaşma xüsusiyyətlərinə dair dolğun məlumat almağa imkan verir;

– sözlə tərtiblənmiş və strukturlaşmış mətn kommunikativ konsituasiyaya uyğunlaşır və onun forması ünsiyyət kontekstinin səciyyəsinə şərtləndirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi mətnin əlaqəliliyi və bütövlüyünü yaradan və formalaşdıran dil vasitələrinin təsvirinə diskursiv yanaşma kateqoriyaları və metodlarının tətbiqindən ibarətdir. Bu işdə kommunikativ linqvistikanın meyar və prinsipləri propozisional strukturların dərin təhlilinə istinadən alman dilinin materialında üzə çıxarılır, habelə mətnin bağlılığını təmin edən vasitələr aşkar edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti müasir mətn linqvistikasının aktual linqvo-fəlsəfi və metodoloji problemlərinin həllinə onun töhfəsi ilə müəyyən olunur. Tədqiqat işi həm də funksional-semantik kateqoriyalarla qarşılıqlı təsir aspektində immanent mətn kateqoriyalarının mənalılarının dəqiqləşdirilməsinin köməyi ilə linqvistik təsvir problemini işləyib hazırlanmasına töhfə ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrindən mətn dilçiliyinin nəzəri məsələlərinə dair xüsusi kurslarda, habelə mətn problemlərinin metodoloji bazasının işlənilib hazırlanmasında istifadəsi ilə izah oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun 8 aprel 2013-cü il tarixli 25 nömrəli əmrinə əsasən iddiaçı həmin İnstitutun dissertantıdır. Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının və Dilçilik Problemləri Şurasının əmrinə əsasən 5708.01 – German dilləri ixtisası üzrə “Müasir germanınşılıqda mətn dilçiliyi problemi” mövzusu dissertantın adına təsdiq edilmiş və qeydiyyatdan keçmişdir (28 noyabr 2013-cü il tarixli 12 sayılı protokol). Tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (AAK) reyestrinə daxil edilmiş jurnallarda dərc edilmiş elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın mövzusu üzrə 10 məqalə və 4 tezis dərc edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilən seminarlarda və 2020-ci il 22-24 iyun tarixlərində Kiyevdə Sergey Buraqo adına “Dil və mədəniyyət” adlı Beynəlxalq elmi konfransında məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 10217 işarə, I fəsil – 36 səhifə, 61065 işarə, II fəsil – 52 səhifə, 88532 işarə, III fəsil – 39 səhifə, 65519 işarə, Nəticə – 4 səhifə, 6099 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 231432 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur. Həmçinin burada tədqiqatın aprobeiası, tətbiqi və strukturu haqqında məlumat təqdim olunur.

Dissertasiyanın **“Müasir dilçilikdə mətn linqvistikası problemi”** adlı **I fəsl**i üç paragrafdan ibarətdir. **“Müasir dilçilikdə mətn problemi”** adlı birinci paragrafda mətn nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı məsələləri öyrənilir. Mətn nəzəriyyəsi müstəqil linqvistik sahə kimi mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Ötən əsrin ikinci yarısına qədər mətnin əsas komponentləri dil kateqoriyaları kimi qəbul edilmirdisə və mətnin özü yalnız ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində nəzərdən keçirilirdisə, ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dil haqqında elmin sonralar mətn linqvistikası (nəzəriyyəsi) adlandırılan yeni qolu formalaşdı.

Mətn nəzəriyyəsinin formalaşması həmin dövrün filoloji fikrinin inkişafı ilə şərtlənmişdir. Z.Y.Turayevanın qeyd etdiyi kimi, *“mətnin intensiv öyrənilməsi dilin linqvistikasından danışıqın linqvistikasına, kommunikasiya aktına dönüşün nəticəsidir. Bu maraq həm də mətn vasitəsi ilə əbədi canlı və çoxcəhətli dilin varlığını başa düşmək, yalnız cümlədən böyük vahidlərin tərkibində dil vahidlərinin fəaliyyətində qanunauyğunluqlarını dərk etmək cəhdi ilə izah olunur”*².

Mətnə dair daha inandırıcı məlumatlara öz əsərində sintaktik bütöv və abzas problemini konkret qoymuş A.M.Peşkovskinin tədqiqatlarında rast gəlik. O yazırdı ki, *“ədəbi danışıqda mürəkkəb bütövdən böyük vahid vardır. Bu mürəkkəb bütövlərin bir sətir başlığından digərinə qədər birləşməsidir. “Mürəkkəb cümlə” terminini biz inkar edirik, çünki o, bir neçə cümləni bir cümlə ilə adlandırır və bununla da dolaşlıq yaradır”*³.

² Тураева, З.Я. Лингвистика текста. Текст: структура и семантика / З.Я.Тураева. – Москва: Просвещение, – 1986. – с. 5.

³ Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – Москва: ГУПИМП РСФСР, Издание 7-е, – 1956. – с. 455.

İ.A.Fiqurovski mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində semantik cəhətdən bitkin cümlələr arasında əlaqə problemini araşdırmışdır. Məna əlaqələrini və bu cümlələr arasında sintaktik və qeyri-sintaktik əlaqə vasitələrini aşkar edən müəllif yazır ki, “*cümlələr komponentlərdə birləşir, komponentlər isə bütöv mətni təşkil edirlər*”⁴.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafının növbəti mərhələsi XX əsrin 60-cı illərindən başlayır. Məhz həmin illərdə mətn müstəqil linqvistik sahə kimi inkişaf edir və mətnlə bağlı problemlər müxtəlif məktəb və istiqamətlərdə fərqli şəkildə həll olunur ki, bu da, öz növbəsində, mətn linqvistikası, mətn nəzəriyyəsi, mətnin strukturu, mətnin üslubiyatı, mətnin qrammatikası, mətnin hermenevtikası və s. çoxterminliliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Kəçən əsrin 70-ci illərinin sonunda üçüncü mərhələ, demək olar ki, mətn nəzəriyyəsinin inkişafında ən mühüm dövr başlayır. Mətnin öyrənilməsində iki yanaşma formalaşmışdır: birinci yanaşmanın tərəfdarları ənənəvi tədqiqat metodları və üsulları tətbiq edir, mətni cümlədən böyük vahidlərdən təşkil olunmuş dil vahidi kimi izah edirlər. İkinci yanaşmanın tərəfdarları isə mətnə danışıq aktında yaranan və fəaliyyət göstərən müstəqil dil mahiyyəti kimi baxırlar. İkinci yanaşmanın tərəfdarı Q.P.Şedrovitski yazır ki, “*istənilən mətn müxtəlif fəaliyyətlərin çoxluğundan toxunmuşdur və həmin fəaliyyətlərdə müəyyən funksiyalara malik olması sayəsində mətn kimi mövcuddur*”⁵.

Mətn dilçilər tərəfindən funksional aspektdən baxılmağa başlandı, onun məzmun strukturunun xüsusiyyətləri, ifadə planı konkret reallaşmalar əsasında şərh edildi, mətnin strukturu və iyerarxiik təşkili aşkarlandı və modelləşdirildi. M.M.Baxtinin fikrincə, “*mətnsiz tədqiqat və təfəkkür üçün obyekt mövcud deyildir*”⁶.

⁴ Фигуровский, И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы / И.А.Фигуровский. – Москва: Учпедия, – 1961. – с. 29.

⁵ Щедровицкий, П. Как возможна «лингвистика текста»: две программы исследований // Материалы науч. конф. «Лингвистика текста». – Москва, 1974, т. 2. – с. 204.

⁶ Бахтин, М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках: Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – Москва: Искусство, – 1979. – с. 281.

I fəslin *“Müasir alman germanistikasında mətn problemi”* adlı ikinci paraqrafında mətnin təşəkkülü və formalaşması məsələləri nəzərdən keçirilir. Müasir xarici dilçilikdə mətnin kommunikativ aspektinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqamı nəzərə almış P.Hartman yazırdı ki, *“dil ibtidaidən mətnlər formasında mövcuddur və mətn linqvistik əhəmiyyətli ilkin dil işarəsidir”*⁷. O, həm də yazırdı ki, *“bütün dil daşıyıcıları sözlər və cümlələrlə deyil, yalnız mətnlərlə danışırlar”*⁸. Ona görə, *“dil yalnız mətn formasında görünənə çevrilir”*⁹. R.Harveq isə mətni *“iki ölçüyə (paradiqmatik və sintaqmatik) malik, subsitutların fasiləsiz zəncirindən yaranmış dil vahidlərinin ardıcılığı”*¹⁰ kimi təyin edirdi.

Müasir alman germanistikasında mətnin tədqiqində cümlə və mətnin arasında əlaqənin başa düşülməsini şərtləndirən qanunauyğunluqların xarakterinə nəzərən fərqli təsəvvürlərə söykənən iki əsas istiqaməti fərqləndirmək olar¹¹. Cümlənin yuxarı dil vahidi kimi strukturunun təhlili və təsvirinə əsas diqqət yetirən birinci istiqaməti strukturalizm adlandırılır. Strukturalizmdə cümlə *“təməl daşı”*dır və bu həmin istiqamətin çərçivəsində müəyyən cümlələrin koherent ardıcılığı¹² kimi anlaşılan mətnə verilmiş tərifdən də görünür. İkinci, yəni kommunikativ istiqamətin tərkibində mətnə *“kommunikasiya aktının varlıq forması kimi baxılır”*, yəni *“insanlar dillə ünsiyyətə girirlərsə, onda onlar bunu mətnlərin*

⁷ Хартманн, П. Текст, тексты, классы текстов // Проблемы теории текста / Реферативный сборник. – Москва: Наука, – 1978. – с. 228.

⁸ Hartmann, P. Zum Begriff des sprachlichen Zeichens // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. – Frankfurt/Minn: – 1965. – S. 211.

⁹ Hartmann, P. Text, Texte, Klassen von Texten // Bogawus. H. 2. Münster/ Westf., – 1964. – S. 16.

¹⁰ Harweg, R. Pronomina und Textkonstitution / R.Harweg. – München: Welhlem Fink Verlag, – 1968. – S. 148.

¹¹ Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. / – Leipzig, Bibliographisches Institut, – 1983. – S. 212.

¹² Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, 1976. – p. 375; Hawkins J. Definiteness and Indefiniteness. A Study in Reference and Grammaticality Prediction / J.Hawkins. – London: Humanities Press, – 1978. – 316 p.

köməyi ilə edirlər”¹³. Bu yanaşmalarda mətnin əlaqəlilik və kommunikativlik kimi başlıca əlamətləri əks olunmuşdur. P.Ayzenberq mətn adı altında “*cümlələrin koherent cərgəsini*”¹⁴ başa düşürsə, Q.Vaynrixə görə, “*mətn dil işarələrinin ardıcılığını təmsil edir*”¹⁵, S.Şmidt üçün isə “*mətn dilin kommunikativ funksiyası ilə birlikdə tematik baxımdan koherent ifadə vasitəsidir*”¹⁶. Təriflərdən görüldüyü kimi, P.Ayzenberq və S.Şmidtin mövqeləri üst-üstə düşür. Q.Vaynrixin tərfi o biri iki tərifdən fərqlənir, daha dəqiqi, mətnin semiotik anlaşılmasına daha yaxındır.

I fəslin “**Rus və Azərbaycan dilçiliyində mətn problemi**” adlı üçüncü paraqrafında mətn nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Mətni “*yuxarı səviyyəli sintaktik vahid kimi*”¹⁷ kimi nəzərdən keçirən O.İ.Moskalskaya ona belə tərif verir: “*Bir və ya bir neçə söyləmədən ibarət, danışanın bitmiş fikrini daşıyan hekayə, roman, qəzet məqaləsi kimi bütöv nitq əsəri mətdir*”¹⁸. Müəllif öz əsərində mətnin iki aparıcı meyarı kimi “*məna vəhdəti və kommunikativ əhəmiyyətli funksional meyarı*” nümunə gətirir¹⁹.

İ.R.Qalperinə görə, “*mətn bitkinliyə malik, yazılı sənəd kimi obyektivləşmiş, ədəbi cəhətdən həmin sənədin tipinə müvafiq işlənmiş, leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif tipləri ilə birləşmiş əsər, başlıq və bir sıra xüsusiyyətləri olan, müəyyən məqsədyönlümlüyə və pragmatik təyinatla malik nitq yaradıcılığı prosesinin əsəridir*”²⁰. Bu tərifdən belə çıxır ki, mətn altında yalnız spontan, qeyri-mütəşəkkil şifahi nitqi deyil, danışığın

¹³ Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. / – Leipzig, Bibliographisches Institut. – 1983. – S. 214.

¹⁴ Lewandowski, Th. Linguistisches Wörterbuch. 5. Aufl. Heidelberg; Wiesbaden: Quelle u. Meyer, – 1990. – S.1163.

¹⁵ Yenə orada, – S.1163.

¹⁶ Yenə orada, – S.1163.

¹⁷ Москальская, О.И. Семантика текста // Вопросы языкознания, – 1980. №6, – с. 21.

¹⁸ Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – с. 12.

¹⁹ Yenə orada, s. 13.

²⁰ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, – 2007. – с. 18.

şifahi formasından fərqli, özünəməxsus parametrləri olan nitq yaradıcılığının növünü başa düşmək lazımdır.

Mətnin kommunikativ strukturunun öyrənilməsi Q.V.Kolşanskiyin əsərində xüsusi yer tutur. Müəllifə görə, *“mətnin minimal vahidi mürəkkəb cümlədən böyükdür. ...blok mətnin tərkibində söyləmləri bir denotat ətrafında birləşdirir; qrafik baxımdan blok sətir başlığı ilə sərhədlənir. Tekstlər bilik və ya mətnin məna üzrə üzvləndiyi söyləmlər qrupudur”*²¹. Sitatlara istinadən demək olar ki, həm O.İ.Moskalskaya, həm Q.V.Kolşanski, həm də E.İ.Şendels hesab edirlər ki, hər bir mətn *“cəmiyyətdə əsas dil vahidi kimi hərəkətdə olan”* və *“ünsiyyətdə məna-kommunikativ bitkinliyə malik”*²² dilin modelləşən vahidini, mikrosistemini təmsil edir.

Mətnin tərifinə qayıdaraq bir daha təkrar edək ki, V.E.Çernyavskaya görə, mətn *“kommunikativ-nitq fəaliyyətinin nəticəsidir, bu fəaliyyətin nəticəsində yaranan, söyləmlərin ardıcılığını mətni kateqoriyalara müvafiq qaydada vahid mətn sistemində birləşdirən daxili – mətndaxili qanunauyğunluqlara malik struktur”*²³.

Mətn konkret dilin daxili qanunları və bir sıra ekstralingvistik amillərin təsiri altında təşkil olunmuş strukturudur və onun əsl dil mahiyyətini humanitar elmlərin konfederasiyasından əldə olunmuş biliklərdən çıxış edərək açmaq olar. Bütün gətirilmiş nümunələr və mətnin şərhə göstərir ki, bütün alimlər öz əsərlərində, ilk növbədə, dil sistemində və ya nitqdə mətnin yerini müəyyən etməyə, habelə məhz mətnə xas mətni kateqoriyaları ayırmağa cəhd edirlər. Nəzərdən keçirilmiş bütün təriflərdəki cüzi fərqlərə baxmayaraq, onlar arasında ortaq məqamlar da vardır. Təriflərdəki bu ümumilik ondan ibarətdir ki, mətn onlarda kommunikasiyanın əsas vahidi kimi nəzərdən keçirilir.

Mətnin müstəqil lingvistik sahə kimi öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində də xüsusi tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Mətnin

²¹ Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В.Колшанский. – Москва: Наука, – 1984. – с. 106.

²² Yenə orada, s. 106.

²³ Чернявская, В.Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность / В.Е.Чернявская. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2009. – с. 134.

öyrənilməsi xüsusi maraq təşkil edir, çünki onun yaranmasında əsas yaradıcı rolu dilin struktur vahidləri oynayır. Azərbaycan dilçiliyində mətn məsələlərinin öyrənilməsi ilə ilk dəfə K.M.Abdullayev məşğul olmuşdur. Müəllifin tərifinə görə, *“mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun mənə nöqtəyindən nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür”*²⁴. K.M.Abdullayevə görə, *“teksti bütöv quruluş, bu quruluşu meydana çıxaran qanunauyğunluqların məcmusu kimi öyrənmək mümkündür”*²⁵.

“Mətnin tərtibinin formal vasitələri” adlı II fəsil üç paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Ümumi qeydlər”** adı ilə təqdim olunur. Mətnin başlıca əlamətləri onun kateqoriyalarında əks olunur. Mətnin kateqoriyaları, Z.Y.Turayevanın təyin etdiyi kimi, *“onun ontoloji, qnoseoloji və struktur əlamətlərinin dərkində özünəməxsus pillələridir”*²⁶. Mətn kateqoriyalarının dolğun tərifi və onların tam siyahısı ilə İ.R.Qalperinin əsərində rastlaşırıq. Müəllif mətnyaradıcı kateqoriyalar kimi mətnin aşağıdakı parametrlərini nəzərdən keçirməyi təklif edir: *“informativlik, üzvlənmə, koheziya, kontinuum, mətnin hissələrinin avtosemantikliyi, retrospeksiya, prospeksiya, modallıq, integrasiya və mətnin bitkinliyi”*²⁷. O, semantik və struktur mətn kateqoriyalarını fərqləndirir. Müəllif informativlik, mətnaltı, presuppozisiya, praqmatikanı birincilərə, struktur kateqoriyalara isə integrasiya, bağlılıq, retrospeksiya, prospeksiyanı aid edir. Müəllifin sözlərinə görə, sadalanan kateqoriyaları mətn kateqoriyaları adlandırmaq olar, çünki *“onlardan hər biri özlüyündə formalar sinfini təmsil edir”*²⁸.

²⁴ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s. 191.

²⁵ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev: [və b.]. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 21.

²⁶ Тураева, З.Я. Лингвистика текста. Текст: структура и семантика / З.Я.Тураева. – Москва: Просвещение, – 1986. – с. 80.

²⁷ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, – 2007. – с. 24.

²⁸ Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста: опыт обобщения // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1977. т. 36. №6, – с. 524.

İstənilən mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən koheziya linqvistik amillərin bütöv sırası ilə yerinə yetirilir. Koheziya semantik kateqoriyadır və o, M.A.K.Halliday və R.Hasanın təyin etdiyi kimi, *“məndəki mövcud və mətni təyin edən mənaların qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir ...o, bütün mətn tipləri üçün mətn olanı qeyri-məndən fərqləndirən ümumi məna əlaqələrinin məcmusunu təmsil edir və mətnin ayrı-ayrı mənalarını bir-biri ilə uzlaşdırır, əlaqələndirir”*²⁹. Müəlliflərə görə, *“məndə koheziyanın əsas funksiyası müxtəlif dil vahidlərinin ardıcılığının, onların anlam və formalarının təyin edilməsidir, koheziya belə ardıcılığı bir ayrıca bütövə birləşdirir”*³⁰.

Mətnin daxilində onun komponentləri arasında semantik və struktur əlaqələri qeyd edən K.M.Abdullayev yazır ki, *“mətnin koheziyası, yəni komponentlərinin məndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nəşə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür”*³¹. A.Y.Məmmədovun fikrincə, *“koherentlik və koheziya arasında fərqi aydınlaşdırmaq üçün adətən koheziyanı dildə, koherentliyin isə cəmiyyətdə mövcud olduğu arqumenti gətirilir. Koheziyadan fərqli olaraq koherentliyi başa düşmək üçün sadəcə mətnin daxilində linqvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyil, həmçinin mətnlə ətraf dünya arasında münasibətlərə də nəzər salmaq lazımdır”*³².

²⁹ Хэллiday, М.А.К. Когезия в английском языке / М.А.К.Хэллiday, Р.Хасан // Исследования по теории текста: реферативный сборник. – Москва: Наука, – 1979. – с. 109.

³⁰ Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – p. 122.

³¹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev: [və b.]. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 107.

³² Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, – 2013. – s. 10.

Müasir dilçilikdə koheziyanı, bir qayda olaraq, əsasən dil vasitələri ilə formal ifadə olunan, xətti xarakterli lokal əlaqəlilik kimi təyin edirlər. Fikrimizcə, koheziya mətn kateqoriyası kimi, mətnin nə məlumat verməsini aşkar etmir, daha çox mətnin vahid semantik bütövdə neçə təşkil olunmasını aşkar edir.

II fəslin **“Müasir alman dilində koheziyanın əsas vasitələri”** adlı ikinci paraqrafında artikl və partiklin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Sovet dilçiliyində cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsi işığında artiklin işlənməsi K.Q.Kruşelnitskaya və O.İ.Moskalskaya aiddir. Müəlliflər alman dilinin materialları əsasında artiklin işlənməsi və cümlənin “məlum” (tema) və “yeni”yə (rema) üzvlənməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkar etmişlər.

Artikl çoxfunksiyalı dil vahidi kimi, söz ehtiyatında artiklin olduğu dillərdə müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik funksional-semantik sahənin güclü mərkəzləşməsini ifadə edir. Mətdaxili münasibətləri formalaşdıran vasitələri araşdıran F.Y.Veysəlli yazır ki, *“mətnin düzəlməsi üçün cümlədaxili elementlərlə yanaşı (artikllər, əvəzliliklər, zərflər, ədatlar, bağlayıcılar, söz sırası, emfaza və kontrast, tema-remə üzvlənməsi, genişlənmə, sıxılma, anafora, katafora, tabesizlik və tabelilik əlaqələri, zaman formalarının ardıcılığı, salamlama formaları, nağıl başlanğıcları və s.) ciddi rol oynayır”*³³. Alimlər artiklə müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqorial semantikasını ilə sıx əlaqədə baxırlar. *“... dildə artiklin olması, – İ.Kramskinin fikrincə, – müəyyənlik kateqoriyasının təzahürüdür”*³⁴.

Xüsusi semantikasından, yəni müəyyənlik/qeyri-müəyyənlikdən asılı olaraq, artikllər mətdə fərqli qütbləri aktuallaşdırırlar. K.Q.Kruşelnitskayanın fikrincə, *“qeyri-müəyyənlik bildirən artikl danışan üçün məlum olmayan predmetə işarə edərək diqqəti cümlənin həmin üzvünə yönəldir və məlumatda yeninin məhz həmin elementdə yerləşdiyi barədə xəbərdarlıq edir. Müəyyən artikl isə*

³³ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – s. 394.

³⁴ Крамский, И. К проблеме артикля // Вопросы языкознания, – 1963. №4, – с. 15.

dinləyən üçün məlum olan isimlə adlandırılan obyektin məlumluğuna işarə edir, digər cümlə üzvlərində yenini axtarmağa məcbur edir”³⁵.

Lakin dilçilikdə cümlənin aktual üzvlənməsinin yerinə yetirilməsində müəyyən/qeyri-müəyyən artikllərinin iştirakını təsdiqləyən digər mövqe də vardır. T.Qivon³⁶ təsdiq edir ki, artikl söyləmin strukturunda “tema” və “rema” qarşılışması ilə formalaşan informativ strukturuna münasibətdə neytraldır. Lakin biz bu cür şərhlə həmfikir deyilik. Dil materialının təhlili göstərir ki, məhz tema adətən müəyyənlik bildirən artikllə, ismi rema isə qeyri-müəyyən artikllə tərtib olunmaq meylinə malikdir. Lakin bəzən mətndə bu qaydalardan yayınma, yəni “tema – müəyyən artikl”, “rema – qeyri-müəyyən artikl” kimi müşahidə olunur. Belə olduqda müəyyən artikl yalnız temanı deyil, həm də remanı tərtib edə bilər, qeyri-müəyyən artikl isə həm ismi rema, həm də ismi tema qarşısında işləyə bilər. Məsələn:

– ismi tema müəyyən artikl ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn: /Die alte Herrin plauderte fröhlich. Das Mädchen antwortete unsicher// (Yaşlı qadın şəncəsinə boşboğazlığa davam edirdi. Qız inamsız cavab verdi).

– mətndə qeyri-müəyyən artikl ismi temanı çox nadir hallarda tərtib edir və özünün ümumi mənasında çıxış edir. Məsələn: /Die Faulheit, die Unehrllichkeit, die Ungerechtigkeit haben in einer perfekten Verwaltung keinen Anlass mehr zu wüten// (İdeal idarəetmədə tənbelliyə, vicdansızlığa və ədalətsizliyə qəzəb üçün bəhanə yoxdur).

– ismi rema cümlədə həm qeyri-müəyyənlik, həm də müəyyənlik bildirən artikllərlə ifadə oluna bilər. Məsələn: /Julia verschwand und erschien laut einer neuen Figur// (Yuliya yox oldu və yeni personaya uyğun ortaya çıxdı).

Beləliklə, qeyri-müəyyən artikl ismi remanın xəbərdarədicisi kimi xidmət edir, ismin müəyyən artikl ilə kommunikativ yükünü müəyyən etmək üçün isə əlavə dil amillərini təhlil etmək lazımdır.

³⁵ Крушельницкая, К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков / К.Г.Крушельницкая. – Москва: Издательство ЛКИ, – 2008. – с. 206.

³⁶ Givon, T. English Grammar: a Function-Based Introduction / T.Givon. – Amsterdam: Benjamins, – Vol. I-II. – 1993. – 156 p.

Dilin digər funksional vasitələri ilə yanaşı, mətnin əlaqələliyinin təmin edilməsində partikllər də xüsusi rol oynayırlar. İ.A.Sadovnikovaya görə, “*alman dilində partikllə bütün təsriflənməyən nitq hissələri: əvəzlik, sözlülər, bağlayıcılar və ədatlar işarələnirlər. ...feillər sistemi partikllərlə xeyli sayda kompozisional konstruksiyaları nümayiş etdirirlər*”³⁷. O, alman dilində partikllərə “*ab-, an-, auf, aus-, nach-, vor-, zu və zurück*”³⁸ aid edir. Müəllif lokal-direksion semantikanın reallaşdığı /*ab-, an-, auf-, aus, nach-, vor-, zu- və zurück-*/ partikllərinin semantik ifadəsini təhlil edir. Məsələn: 1) /*Sie legt ein Pflaster auf*/ və /*Sie legt ein Pflaster auf eine Wunde*// (O, plastırı yapışdırır və O, plastırı yaraya yapışdırır); 2) /*Er setzt die Leiter an*// və /*Er setzt die Leiter an die Wand*// (O, pilləkəni qoyur və O, pilləkəni divara qoyur).

Müəllif onların identikliyinə işarə edir, amma, onun qeyd etdiyi kimi, “*predikativ argument onlarda müxtəlif cür reallaşır. Birinci cümlədə o, partikllə reallaşır, ikinci cümlədə isə direksional prepozisional fraza ilə reallaşır*”³⁹.

İkinci paraqrafın ikinci bəndində mətnin yaranmasında söz sırası və intonasiyanın rolu araşdırılır. Mətnin yaranmasında söz sırası fəal iştirak edir. O.İ.Moskalskaya yazır ki, “*mətni formalaşdıran söz sırası cümlələr arasında əlaqənin, müxtəlif komponentlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasna və emosionallığın ifadəsinə yardım edir*”⁴⁰. A.İ.Smirtski cümlədə söz sırasının üç funksiyasını ayırır edir: “*...söz sırası məxsusi qrammatik funksiya yerinə yetirməyə qadirdir və müəyyən sintaktik münasibətlərin ifadəsi üçün tətbiq edilir. ... o, leksik mübtədanın və leksik xəbərin ifadəsi üçün də*

³⁷ Givon, T. English Grammar: a Function-Based Introduction / T.Givon. – Amsterdam: Benjamins, – Vol. I-II. – 1993. – p. 8.

³⁸ Yəne orada, s. 4.

³⁹ Садовникова, И.А. Локально-дирекциональная семантика партия an- и предлога an // Известия Российского государственного педагогического университета им А.И.Герцена. Аспирантские тетради, Научный журнал – СПб, – 2007. №15, – с. 179.

⁴⁰ Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – с. 83.

istifadə oluna bilər. ...söz sırası sayəsində ekspressiv-üslubi funksiya da ifadə oluna bilər"⁴¹.

F.Y.Veysəllinin fikrincə, "diskursda sözün sıralanmasının da semantikaya və cümlənin propozisiyasına tabe olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, /Qarşıdakı, ikimərtəbəli, yaraşıqlı, sarı binanın birinci mərtəbəsində onların partiyasının iqamətgahı yerləşir// cümləsində söz düzümü təsadüfi deyil. Cümlənin niyə belə başlaması kontekstdən asılıdır. İkinci yerdə gələn söz də yer mənasını bildirir. Amma sonrakı sifət keyfiyyət mənasını bildirir. Nəhayət rəng bildirən sifət predmetə daha yaxın olduğu üçün bilavasitə onun qarşısında işlənir. Bu normal söz düzümü sayılır"⁴².

Mətnin əlaqəliyini və bütövlüyünün təmin edən linqvistik vasitələr arasında ən mühümü intonasiyadır və ya, F.Y.Veysəllinin sözləri ilə desək, "linqvistik baxımdan intonasiya cümləni birləşdirir, ona müəyyən informasiya yükü daşıyan kommunikativ yönüm verir"⁴³. S.M.Zeynalovanın qeydinə görə, "müasir dilçilikdə danışmaq axını alimlərin diqqətini müxtəlif baxımlardan cəlb edir. ...o, təbii nitqin yaranması baxımından da maraqlıdır. Nitq kontinuumunda ayrı-ayrı seqmentlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri də az əhəmiyyət kəsb etmir"⁴⁴. Mətnin intonasiya strukturu onun informasiyasının mənimsənilməsində müəyyən təlimatlandırıcı səciyyə daşıyır, məlumatın müxtəlif hissələrinin məna əhəmiyyətliyini təyin etməkdə dinləyiciyə yardım edir.

II fəslin "**Mətnin formal tərtibində fraza vurğusunun rolu**" adlı üçüncü paragrafında aktual üzvlənmə məsələlərindən bəhs olunur. Cümlənin aktual üzvlənməsi dil sisteminin reallaşmasına və sintaktik bütövün semantikasının işlənmə kontekstinə uyğunlaşmasına xidmət edir. V.fon Mateziusun ifadəsinə görə, "aktual üzvlənmə cümləni bazasında yarandığı predmet kontekstinə daxil olma üsulunu

⁴¹ Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1957. – с. 62.

⁴² Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil: NPM, – 2010. – s. 80.

⁴³ Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 1. – 2009. – s. 188.

⁴⁴ Зейналова, С.М. Количественный и качественный анализ изменений сегментных единиц в потоке речи / С.М.Зейналова. – Баку: ЭЛМ, – 2009. – с. 8.

aydınlaşdırır”⁴⁵. Bu fikri inkişaf etdirən M.A.K.Hallidey cümlənin aktual üzvlənməsini kontekstual məlum olan və naməlum kimi şərh edir: “yeni” *tekstual (situativ) hasil olmayan informasiya*, “məlum” isə “yeni” *olandır*”⁴⁶. Müəllif “məlum” və “yeni” ilə yanaşı, tema və remanı da fərqləndirir. “Tema” *məlumat kimi cümlənin çıxış nöqtəsi*”, mənim *indicə haqqında bəhs etdiyimdir. ...tema cümləni başlanğıc mövqeyində möhkəmlənir və ondan sonra gələn hər şey remadır*”⁴⁷. İ.İ.Kovtunovaya görə, “tema və remaya üzvlənməni aktual üzvlənmə adlandırırlar, çünki bu üzvlənmə həmin kontekst üçün və ya həmin konkret situasiyada danışan və ya yazan üçün aktual, vacibdir”⁴⁸.

K.M.Abdullayevin fikrincə, “*cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan başqa üzvlənmələrindən öz funksional yönü ilə fərqlənir. ...aktual üzvlənmə prinsip etibarı ilə cümləyə yalnız onun quruluşundan çıxış edib, qiymət vermir, bu quruluşu sərhədlərindən kənara çıxarır. ...dilnin sintaktik tipindən asılı olaraq, bu üzvlənmənin reallaşması spesifik ola bilər*”⁴⁹.

Fikrin ifadəsində supraseqment vahidlərin rolundan bəhs edən F.Y.Veysəlli yazır ki, “*buraya tonun hərəkəti, gücü və hansı zaman daxilində olması, fasilə, vurğu, bütövlükdə isə prosodiya və intonasiya daxildir. Bütün bu vasitələr fikrin fonetik təşkilində, onun mənə qruplarına bölünməsində, cümlənin aktual üzvlənməsində son dərəcə mühüm rol oynayırlar*”⁵⁰. Məsələn:

1) /Morgen gebe ich dir das Buch// (Sabah mən sənə kitabı verəcəm);

⁴⁵ Матезиус, фон В.О так называемом актуальном членении предложения: Пражский лингвистический кружок / Сборник статей. – Москва: Прогресс, – 1967. – с. 239.

⁴⁶ Halliday M.A.K. Notes on Transitivity and Theme in English. Part 2 // Journal of Linguistics», –1967. №2, – p. 204.

⁴⁷ Yənə orada, s. 212.

⁴⁸ Ковтунова, И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И.И.Ковтунова. –Москва: Просвещение, –1976. – с.7.

⁴⁹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev: [və b.] – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 222.

⁵⁰ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2005. – s. 28.

- 2) /Das Buch gebe ich dir morgen// (Kitabı sabah sənə verəcəm);
- 3) /Ich gebe dir das Buch morgen// (Mən sənə kitabı sabah verəcəm);
- 4) /Dir gebe ich das Buch morgen// (Kitabı sənə sabah verəcəm);
- 5) /Ich gebe dir morgen das Buch// (Mən bu kitabı sənə sabah verəcəm).

Bu cümlələrin leksik tərkibinin eyni olmasına, bir gerçəklik haqqında məlumat verilməsinə baxmayaraq, onların fərqli semantik çalarlar ifadə etməsi şübhə doğurmur.

Üçüncü paraqrafın ikinci bəndində həmçinin kontrastiv vurğunun mətnyaradıcı funksiyası araşdırılır. Kontrastiv vurğu cümlədə əsas kommunikativ yükü daşıyan sözü fərqləndirməyə imkan verir. O, intonasiya ilə, yəni cümlədə tonun qalxması və ya enməsi ilə sıx bağlıdır.

Neytral sözlərlərdə mübtədə ilə ifadə olunmuş tema adətən başlanğıcda, rema isə sonda yerləşir. Lakin praqmatik amilin təsiri nəticəsində söz sırası bu və ya digər cümlə üzvünə xüsusi kommunikativ yük vermək üçün dəyişə bilər. F.Y.Veysəlliyə görə, *“yeni ilə köhnənin qarşılaşmasını həyata keçirən dil vasitələrindən biri də intonasiyadır. Məsələn, biz deyəndə ki, /"qatar gəldi//, onda, /qatar/ yeni /gəldi/ isə köhnə kimi qəbul edilir. Əgər desək ki, /qatar "gəldi/, o zaman /gəldi/ yeni, /qatar/ isə köhnə kimi qəbul ediləcək. Birinci halda göstərdiyimiz nəqliyyat vasitələrindən avtobus da, taksi də gələ bilərdi. Onlardan birinci qatar gəldi ki, bu da yeni və təzə məlumat kimi başa düşülür. Ancaq qatarın gəlməsini səbirsizliklə gözləyənlərdən biri onun gəlişini görəndə həyacan və sevinc içərisində /qatar gəldi/ (nəhayət ki,) bu yeninin ifadəsidir”*⁵¹.

Dissertasiyanın **“Mətnin semantik tərtibində koherensiya vasitələri”** adlı III fəslə iki paraqrafdan ibarətdir. **“Müasir alman dilində koherensiyanın əsas vasitələri”** adlı birinci paraqrafda mətnin yaranmasında əlaqəlilik kateqoriyası tədqiq edilir. Müxtəlif səviyyələrin əlaqələri əsasında birləşmiş elementlər birliyi kimi mətnin mühüm əlaməti əlaqəlilikdir ki, o da mətnin konstruktiv əlaməti kimi onun struktur və məzmun mahiyyətini əhatə edir. Mətnin bağlılığı təmiz məna hadisəsi deyil, O.İ.Moskalskaya görə,

⁵¹ Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil: NPM, – 2007. – s. 256.

“öz aralarında forma, məzmun və funksiya kimi əlaqələnən struktur, məna və kommunikativ bütöv kimi eyni zamanda özünü büruzə verir”⁵².

Mətn dil fenomeni kimi “*əsas xüsusiyyətləri əlaqəlilik və bütövlük olan işarəvi vahidlərin məna bağlılığı ilə birləşmiş ardıcılığıdır*”⁵³. Oxşar mövqeyə Q.V.Kolşanski də tərəfdardır. Onun fikrincə, “*bu əlamətlərə malik olmayan mətn yoxdur, çünki istənilən mətnin əsasında strukturlaşma dayanır*”⁵⁴. Koherentlik mətnə məna, kommunikativ və struktur bütövlük verir. M.A.K.Halidey və R.Hasana görə, “*koherentlik mətnə semantik cəhətdən əhəmiyyət qazandırır*”⁵⁵. O, mətndə sintaktik vasitələrlə, məsələn, deyktik, anaforik və kataforik, habelə presuppozisiya və dünya haqqında fon bilikləri ilə əlaqəli implikativ konstruksiyalarla yaranır. R.de Boqrand və V.Dressler koherentliyi “*hisslərin ümumiliyi*” və “*münasibət və anlayışların konfiqurasiyasında relevantlıq və ümumi mümkünlük*”⁵⁶ kimi şərh edirlər.

H.Busman koherentliyi geniş və dar anlamda başa düşür. Müəllif koherentliyi geniş anlamda “*grammatik və semantik münasibətlərin bütün növlərini əhatə edən cümlələrin mətnyaradıcı əlaqələrini, dar anlamda koherentlik grammatik mətdaxili əlaqələrlə (koheziya) məhdudlaşır və mətnin koheziyasının əsasında dayanan semantik əlaqəni, onun məzmun-semantik və ya koqnitiv strukturunu işarələdiyini*”⁵⁷ başa düşür. Mətndə müxtəlif səviyyələrin vahidləri onun daxili strukturundan hasil olan əlavə məna çalarları kəsb edirlər. K.M.Abdullayev yazır ki, “*mətn komponentləri arasındakı məna*

⁵² Москальская, О.И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе, – 1978. №3, – с. 17.

⁵³ Николаева, Т.М. Текст // Лингвистический энциклопедический словарь / Т.М.Николаева. – Москва, – 1990. – с. 507.

⁵⁴ Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В.Колшанский. – Москва: Наука, – 1990. – с. 99.

⁵⁵ Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – p. 10.

⁵⁶ Beaugrande, R.-A. Einführung in die Textlinguistik / R.-A., Beaugrande, W.U.Dressler. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1981. – S. 85.

⁵⁷ Bussmann, H. Lexikon der Sprachwissenschaft / H.Bussmann. – Stuttgart: Kröner, – 2002. – S. 389.

*əlaqələri yuxarıda deyildiyi kimi, struktur əlaqələrlə çox sıx birləşir. ... Mətnin bütövlükdə hiperteması məhz məna aspektinin qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlanmasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır*⁵⁸.

V.E.Çernyavskayanın sözlərinə görə, “*koherentlik həm lingvistik hadisə kimi, həm də əhəmiyyətli dərəcədə ekstralingvistik fenomen kimi konkret dil işarələri vasitəsi ilə mətnin üst qatında eksplikasiya olunmur, məndə mütləq şəkildə maddiləşmir*”⁵⁹. Məsələn: /Es regnet. Gib mir eine Bibel// (Yağış yağır. “İncili” mənə ver). Müəllifə görə, “*soruşanlar qrupuna təqdim olunmuş söyləmlərin bu ardıcılığı onların əksəriyyəti tərəfindən məna, və deməli, kommunikativ intensiya ifadə edən mətn kimi eyniləşdirilmişdir: “adresant “İncili” yağışdan qorumaq üçün xahiş edir*”⁶⁰.

A.Y.Məmmədovun fikrincə, “*mətn çərçivəsindəki “əlaqəlilik” sadəcə sözlər arasında mövcud əlaqələrə əsaslanmır. Çünki mətni qəbul edənə məna bitkinliyinə malik mətni bu cür xüsusiyyətə malik olmayan formal əlaqəli dil parçasından ayıra bilmək imkanı verən əməl mövcuddur. Həmin əməl mətnin məna ardıcılığı və ya bitkinliyi (coherence) adlanır. Bu məfhumun əsas səciyyəvi cəhəti onun kohezivə kimi dildə deyil, cəmiyyətdə mövcudluğudur*”⁶¹.

Mətnin koherentliyi məna səviyyəsində uzlaşmanı və əlaqəliliyi ifadə edir. Bu ideyanı fərqli şəkildə də ifadə etmək olar, əgər mətn koherentdirsə, yəni bütövlüyə malikdirsə, o, dəqiq təşkil olunmuş, ideyaların ardıcılığına malikdir və resipiyent tərəfindən asanlıqla başa düşülə bilər.

III fəslin “***Cümlənin alt və üst strukturlarının müəyyənləşməsində koherent vasitələr***” adlı ikinci paragrafında dil işarəsinin mənası və forması arasında əlaqələrin xarakteri və xüsusiyyətləri araşdırılır. Təbii dillərdə, “bir forma-bir məna” simmetriyası mövcud deyildir,

⁵⁸ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – s. 247.

⁵⁹ Чернявская, В.Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность / В.Е.Чернявская. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2009. – с. 26.

⁶⁰ Yənə orada, s. 27.

⁶¹ Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – s. 20.

V.Q.Qakın da qeyd etdiyi kimi, “*təbii dillərdə eyni bir forma bir neçə fərqli mənalara malik ola bilər, eyni bir məna isə bir neçə forma ilə ifadə oluna bilər*”⁶².

Dilin işlənməsi baxımından alt və üst strukturların üst-üstə düşməməsinin öyrənilməsi xüsusi maraq kəsb edir. Məhz cümlənin alt və üst strukturlarının münasibətlərinin öyrənilməsi dil sisteminin konkret reallaşmasının xüsusiyyətlərini işıqlandırmaya imkan verir. S.O.Karsevskinin fikrincə, “*işarə və məna bir-birini tam örtmürlər. Onların sərhədləri bütün nöqtələrdə üst-üstə düşmürlər: eyni bir işarə bir neçə funksiyaya malik olur, eyni bir məna isə bir neçə işarə ilə ifadə olunur. Hər bir dil işarəsi eyni zamanda potensial “omonim” və “sinonimlərdir”, yəni onlar təfəkkür hadisələrinin bu iki cərgəsinin kəsişməsindən yaranmışdır*”⁶³. Müəllifə görə, asimmetrik dualizm təbii dilin təkamülünün hərəkətverici qüvvəsidir, yəni “*işarələyən (səslənmə) və işarələnən (funksiya) reallığın meyilli qütübü üzrə daima sürüşürlər. Hər biri tərəfdaş tərəfindən hazırlanmış çərçivədən “çıxır”: işarələyən özünü başqa vasitələrlə ifadə etməyə çalışır. Onlar asimmetrikdir; cütlük olmaqla bərabər onlar dəyişkən tarazlıq münasibətindədirlər. Lingvistik sistemin işarələrinin strukturu asimmetrik dualizm sayəsində təkamül edə bilər*”⁶⁴.

Dil işarələrinin asimmetrikiyi ideyasını mətnə tətbiq etsək, demək olar ki, mətndə alt struktur üst strukturla üst-üstə düşür. Bu o deməkdir ki, alt struktur (semantika) üst struktur olmur, üst qat (fonetik reallaşmalar) mətnin alt strukturlarına mənsub deyildir.

Mətndə “*məzmun-faktual və məzmun-konseptual*”⁶⁵ informasiyaların növünü fərqləndirən İ.R.Qalperin iki informasiya növü arasındakı qarşılıqlı bağlılığı üst və alt strukturların münasibəti kimi təyin edir. Adresatın mətndən mənanın, yəni məzmun-konseptual informasiyanın çıxarılması mətnin yalnız xətti qavranılması ilə deyil,

⁶² Гак, В.Г. Языковые преобразования / В.Г.Гак. – Москва: Языки русской культуры, – 1998. – с. 121.

⁶³ Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // В кн.: Звенгинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – Москва, 3-е изд. ч.2. – 1965. – с. 85.

⁶⁴ Yənə orada, s. 90.

⁶⁵ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, – 2007. – с. 27.

mətnin strukturuna şaquli nüfuzun nəticəsində yerinə yetirilir. Xarici struktur mətnin kompozisiya-semantik nüvəsini təmsil edən daxili strukturun maddi ifadəsidir və yalnız mətnin leksik təşkilinin təhlili nəticəsində aşkar oluna bilər.

Cümlənin alt və üst strukturlarının münasibəti törəmə dilçilik nəzəriyyəsində əsas yer tutur. N.Xomski alt struktur altında cümlənin semantik şərhini təyin edən strukturunu başa düşür. Onun anlamında cümlənin üst strukturunu həmin cümlənin fonetik representasiyasını təmsil edir. N.Xomskiyə görə, *“cümlənin alt strukturunu bu cür anlaşmada cümlənin leksik vahidlər arasındakı sintaktik münasibətləri və bu elementlərin özünü, yəni leksikon və ya lüğət tərkibini əhatə edir, zira cümlənin semantikasi onun tərkibinə daxil olan sözlər arasındakı münasibətlərin xarakteri ilə deyil, həm də bu sözlərin özlərinin mənalari ilə təyin olunur”*⁶⁶. N.Xomskiyə görə, *“cümlənin alt strukturunu sözlərin məzmun əsasının semantik kodu kimi transformasiyaların köməyi ilə üst strukturlara çevrilə bilər”*⁶⁷ və ya *“üst struktur tam fonetik representasiyanı təyin edir, alt struktur isə semantik şərh verilməsində rol oynayan qrammatik funksiyaları ifadə edir”*⁶⁸.

Eyni bir cümlənin alt strukturunu müxtəlif formalarda reallaşa bilər. Deyilənin öz təsdiqini tapdığını göstərmək üçün aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

/Der Student hat die Prüfung bestanden// (Tələbə imtahan verdi);

/Die Prüfung wurde von einem Studenten abgelegt// (İmtahan tələbə tərəfindən verildi).

Bu nümunədə alt (dərin) sintaktik münasibətlər eynidir – “hərəkət – icraçı – hərəkət obyekt”, üst sintaktik münasibətlər isə onlarda fərqlidir.

Sintaktik konstruksiyaların omonimliyinin aradan qaldırılması üsullarından biri də transformasiyadır, çünki eyni bir cümlənin tərkibində konkret dilin qaydaları üzrə sözlərin yerdəyişməsi zamanı

⁶⁶ Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Пер. с англ. А.Е.Кибрика, В.В.Раскина, В.И.Шовкуна. – Москва: Изд-во МГУ, – 1972. – с. 20.

⁶⁷ Хомский, Н. Язык и мышление / Пер. с англ. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, – 1972. – с. 30.

⁶⁸ Yenə orada, s. 40.

çoxmənalılıq aradan qalxır. Məsələn, */Viele Opfer wurden nach ersten Angaben von Ärzten tot getrampelt// (Həkimlərin ilkin məlumatlarına görə qurbanların çoxu ölənə qədər tapdalanmışlar)*. Transformasiya vasitəsi ilə hər bir mövcud mənanı ayırmaq olar:

a) */Nach ersten Angaben von Ärzten wurden viele Opfer tot getrampelt// (Həkimlərin ilkin məlumatlarına görə bir çox qurbanlar ölənə qədər tapdalanmışlar)*;

b) */Nach ersten Angaben wurden viele Opfer von Ärzten tot getrampelt// (Bir çox qurbanlar həkimlərin ilkin məlumatlarına görə ölənə qədər tapdalanmışlar)*.

Söyləmin sintaqmatik üzvlənməsi onda potensial semantik paralelizmin olduğu hallarda xüsusi aktualıq kəsb edir. Məsələn, */Alles vergeht, die Wahrheit besteht// (Hər şey ötüb keçir, yalnız həqiqət qalır)* cümləsində sintaqmın sərhədlərinin müəyyən edilməsi və cümlədaxili fasilənin gözlənilməsi xüsusi əhəmiyyət qazanır. Cümlədə */vergeht/* sözündən sonrakı fasilə proqrediyent və terminal sintaqmlar arasında sərhədi təyin edir. Bu cümlə danışan tərəfindən */Alles/ vergeht, die Wahrheit besteht//* tələffüz edilərsə, onda dinləyən onun mənasını düz başa düşə bilməz.

Beləliklə, biz belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir cümlənin alt strukturu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: alt struktur sinonim konstruksiyalar üçün ümumi olmalıdır, omonim konstruksiyalar isə müxtəlif alt strukturlara uyğun olmalıdır.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müasir dilçilikdə mətnin öyrənilməsinin əsas aspektləri üzə çıxarılmışdır ki, bu da bizə işdə aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. Əsas kommunikasiya vahidi mətnin linqvistik marağın predmeti olması özünün “yetkin yaşındadır”. Mətn nəzəriyyəsi məsələləri və onun linqvistik fikrin sonrakı inkişafına təsiri müasir dilçiliyin diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir, çünki əvvəllər üslubiyyətin səlahiyyətində olan bir çox məsələlər mətn linqvistikasının tədqiqat sahəsinə daxil olmuşdur.

2. Dilçilikdə funksional üslubların öyrənilməsi ənənəvi olaraq geniş anlamda mətn anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir. Bu zaman mətn nəzəriyyəsində hamının qəbul etdiyi odur ki, mətn bütöv kimi linqvistik və ekstralingvistik mətnyaradıcı amillərin təsiri altında

yanarır. Mətni biz bütövlük və əlaqəliliklə səciyyələnən, dil sisteminin işlənmə qanunlarına uyğun təşkil olunmuş dil işarələrinin əlaqəli ardıcılığı kimi nəzərdən keçiririk.

3. Cümlələrin istənilən toplusu mətn deyildir. Belə cümlələr məcmusunun bu və ya digər kommunikasiya aktında cümlələrin təsadüfi yanaşı gəlməsindən fərqləndirilməsinə və bununla onun mətnə çevrilməsinə, yəni tekstuallığına imkan verən xüsusiyyətlərə malik olması vacibdir. Belə xüsusiyyətlərin sırasına dilçilər, ilk növbədə, əlaqəliliyi aid edirlər.

4. Mətnin ekstralinqvistik və linqvistik səciyyə daşıyan əlaqəliliyi işdə bütövün daxilində hissələrin əlaqəsini təmsil edən onun funksional xüsusiyyətləri kimi nəzərdən keçirilir. Mətnin dil sisteminin leksik, qrammatik və sözdüzəldici vahidlərinin iştirak etdiyi bağlılığı mətni təşkilin struktur, məna və kommunikativ səviyyələrində reallaşır. Mətnin formalaşmasında həm də dil, paradil və tematik vasitələrin müxtəlif üsulları və qaydalarını əhatə edən tektonik vasitələr də iştirak edir.

5. İstənilən mətnin formalaşması mətnin yaradıcısının (danışanın, dinləyənin) baxışlarının və auditoriyanın kəşşməsi kimi fikri konstruksiyaların və üst strukturlar arasında bağların izahatı vasitəsi ilə əlaqəliliyin təmin olunması istiqamətində reallaşır. Mətnin mühüm xüsusiyyəti kimi onun formadüzəldici və mənadüzəldici aspektləri fərqləndirilir ki, onları da formal koheziya və məna koherentliliyi terminləri ilə işarə etmək olar.

6. Əlaqəlilik kateqoriyası özünün koqnitiv aspektində koherensiya, kommunikativ-praqmatik ifadəsində koheziya kimi temanın qurulduğu baza, mətnyaradıcı kateqoriyadır. Başqa sözlə, koheziya-koherensiya qarşılaşması üst strukturların – qrammatik-sintaktik, leksik, qrafik və s. və dərin-məna səviyyəsinin (semantik əlaqəliliyi) komponentlərinin qarşılıqlı bağlılığıdır.

7. Koheziya struktur-qrammatik və leksik əlaqədir və dil vahidləri vasitəsi ilə reallaşır. O, yalnız mətnin daxilində məna bütövlüyü deyil, həm də, hər şeydən əvvəl, mətnə komponentlər arasında əlaqənin yerinə yetirilməsi üçün dil vasitələri tələb edir. Koherentlik isə mətnin məna və interaktiv əlaqəliliyinin semantik-praqmatik (o cümlədən, tematik və funksional) aspektlərini əhatə

edir. Koherentlik mətnin məfhumi-anlam bütövlüyü, koheziya isə müvafiq dil vahidlərinin işlədilməsidir.

8. Əlaqəlilik özünün koqnitiv aspektində koherentlik və kommunikativ-praqmatik ifadəsində isə koheziya kimi mətnyaradıcı kateqoriya kimi çıxış edir. Əlaqəlilik dil planında özünün ifadə vasitələrində danışq kontinuumunun məzmununun inteqrasiyasına yönəlmişdir. Koheziya koherentliyin aktuallaşması üçün struktur dayaq, “onurğa sütunu”dur, yəni mətn daxilində kommunikativ gedişlərin və onların onun qlobal teması ilə əlaqəliliyinin, mətnin tema-remə bağlılığının (proqressiya) və məxsusi tematik koherensiyasının vəhdətidir. Bəzi alimlər koheziyanı formal əlaqə növü kimi izah edirlər və bu zaman onlar mətnin məzmun əlaqəliliyini təmsil edən koherentliliyi də ayırırlar. Mahiyyət etibarlı ilə koheziya və koherentlik mətnin əlaqəliliyinin müxtəlif aspektlərini: formal və məzmunu təmsil edirlər ki, bu da, bizim nöqteyi-nəzərimizcə, düzgün deyil. Onda belə alınır: eyni bir mətni fenomenə fərqli təriflər “təqdim edilir”, lakin, bizim fikrimizcə, vahid ilkin təbiəti dəyişmir, daha çox, bu zaman söhbət eyni bir hadisənin müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyətindən gedir.

9. İntonasiya mətnin əlaqəliliyinə və bütövlüyünə xidmət edən ən mühüm linqvistik vasitələrdəndir və mətnin mənasının başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Söyləmin intonasiya cəhətdən ayırd edilmiş komponentləri informasiya daxil olarkən dinləyən üçün mühüm informasiya mərkəzlərinə çevrilir və ona söyləmin gizli mənasını başa düşməyə yardım edirlər. Söyləmin müxtəlif uzunluqda mənə tərkiblərinə üzvləndirən intonasiya prosodik ayırma vasitəsi ilə mətnin semantikasında ən mühüm olanı nişanlayır. Söyləmdə informasiya mərkəzinin üzvlənməsi prosodik vasitələrin iştirakı ilə baş verir. Sintaqmatik üzvlənmə mətnin prosodik təşkilinə yardım edir, semantik əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə mətn komponentlərinin dinamikasını yaradır və mətnin mənasının qavranılması və dərk prosesində mühüm nöqtələr kimi çıxış edirlər.

10. Aparılmış nəzəri və eksperimental-fonetik araşdırmanın nəticələri mətnin prosodik tərtibinin danışanın onda reallaşan kommunikativ intensiyası və məqsədindən tam asılı olduğu fərziyyəsini təsdiq edir. İntonasiya məlumatı göndərən mətni

kommunikativ tapşırığını və niyyətini aşkara çıxarır, yəni dilin digər leksik-semantik vasitələri ilə birlikdə mətnin dərin məna strukturunu üzə qaldırır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı nəşrlərdə əksini tapmışdır:

1. К вопросу о классификации частей речи в современном немецком языке // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2009. №2, – s. 34-39;
2. Слово и его основные особенности // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2010. №4, – s. 25-29;
3. О некоторых вопросах лингвистики текста // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2011. №1, – s. 73-77;
4. Мелодический компонент интонации при выделении нового в простом предложении // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2013. №1, – s. 53-57;
5. Was macht einen Text zu einem Text // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2014. №1, – S. 71-77;
6. О знаковом характере предложения // – Bakı: Humanitar elmlərin aktual problemləri, – 2015. №4, – s. 114-117;
7. Еще раз о средствах выражения актуального членения предложения // – Bakı: Humanitar elmlərin aktual problemləri, – 2016. №4, – s. 107-110;
8. К проблемам межкультурной коммуникации носителей немецкого языка // – Bakı: Humanitar elmlərin aktual problemləri, – 2017. №4, – s. 79-82;
9. Артикли как формальные средства выражения когезии в немецком языке // – Bakı: Humanitar elmlərin aktual problemləri, – 2019. №6, – s. 56-61;
10. Об определении текста и текстовых категорий // – Киев: Научный Вестник кафедры Юнеско КНЛУ. Выпуск 39. – 2020. – с. 89-94;
11. О соотношении глубинной и поверхностной структуры предложения в свете ассиметричного дуализма языкового знака // Труды Международной научной конференции «Язык и культура» имени Сергея Бураго, – Киев: 22-24 июня, – 2020 года, Выпуск 22, т. V(200). – с. 103-109.

12. Söyləmin semantik komponentinin reallaşmasında sintaktik strukturunun rolu // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfransı. Tezislər toplusu. – Bakı: 23 dekabr, – 2021. – s. 149-150.
13. Cümlənin sintaktik və semantik üzvlənməsinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair // “Tərcümə çoxdilliyin və mədəni mübadilənin əsası kimi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: 24 dekabr, – 2021. – s. 278-280.
14. Mətn xarici dillərin tədrisində məzmun vahidi kimi // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransı. Tezislər toplusu. – Bakı: 23 dekabr, – 2022. – s. 109-110.

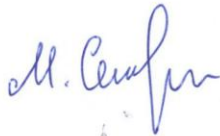
Dissertasiyanın müdafiəsi 14 sentyabr 2023-cü il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 iyun 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.06.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 38 308 işarə

Tiraj: 30